REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2026

जॉन ड्यूई यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक शिक्षणातील योगदान

श्री. चेतन मोहन गायकवाड
सहाय्यक प्राध्यापक,
श्रीमती सुशिलादेवी साळुंखे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, धाराशिव.

सारांश

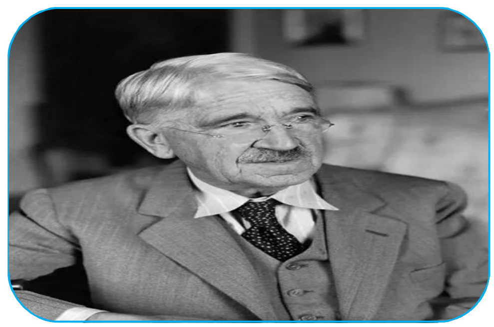

जॉन ड्यूई हे अमेरिकन तत्त्वज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षण सुधारक म्हणून शिक्षणाच्या क्षेत्रातील एक महत्त्वाचे विचारवंत होते. त्यांच्या शैक्षणिक विचारांवर व्यवहारवाद, अनुभववाद, लोकशाही आणि सामाजिक जीवनाचा प्रभाव दिसून येतो. ड्यूई यांच्या मते शिक्षण ही केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवण्याची प्रक्रिया नसून ती व्यक्तीच्या जीवनाशी आणि अनुभवांशी जोडलेली सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. "शिक्षण हेच जीवन आहे" या विचारातून त्यांनी शिक्षण आणि जीवन यांच्यातील घनिष्ठ संबंध स्पष्ट केला. त्यांनी विद्यार्थ्याला शिक्षण प्रक्रियेतील सक्रिय घटक मानले आणि शिक्षकाची भूमिका ज्ञान देणाऱ्या व्यक्तीऐवजी मार्गदर्शक व सुलभक म्हणून स्पष्ट केली. अनुभवातून शिकणे, कृतीद्वारे ज्ञान मिळवणे, प्रकल्प पद्धती, समस्या सोडविणे, सहकार्य, सामाजिक सहभाग आणि लोकशाही मूल्ये यांना त्यांच्या विचारांमध्ये विशेष महत्त्व आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये जॉन ड्यूई यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा, अभ्यासक्रमविषयक विचारांचा, अध्यापन पद्धतींचा आणि आधुनिक शिक्षणातील त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

की-वर्ड्स: जॉन ड्यूई, व्यवहारवाद, अनुभवाधारित शिक्षण, विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण, प्रकल्प पद्धती, लोकशाही, कृतीद्वारे शिक्षण.

प्रस्तावना :-

जॉन ड्यूई हे अमेरिकन तत्त्वज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षण सुधारक होते. त्यांचा जन्म १८५९ मध्ये झाला आणि १९५२ मध्ये त्यांचे निधन झाले. शिक्षणाबरोबरच त्यांनी अनुभव, तर्कशास्त्र, नीतिमत्ता, चौकशी, लोकशाही, निसर्ग आणि कला यांसारख्या विषयांवरही लेखन केले. व्यवहारवाद आणि कार्यात्मक मानसशास्त्राच्या विकासात त्यांचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

ड्यूई यांच्या शिक्षणविषयक विचारांनी पारंपरिक शिक्षणपद्धतीपेक्षा वेगळा दृष्टिकोन मांडला. त्यांच्या मते विद्यार्थी हा केवळ ज्ञान स्वीकारणारा निष्क्रिय घटक नसून शिक्षण प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणारा व्यक्ती आहे. त्यामुळे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांशी, आवडींशी आणि वास्तविक जीवनातील परिस्थितींशी जोडलेले असावे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. जॉन ड्यूई यांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. ड्यूई यांच्या व्यवहारवादी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
३. अनुभवाधारित शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगणे.
४. विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणाविषयी ड्यूई यांचे विचार स्पष्ट करणे.
५. ड्यूई यांच्या अभ्यासक्रमविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
६. प्रकल्प व समस्या पद्धतीचे शैक्षणिक महत्त्व स्पष्ट करणे.
७. आधुनिक शिक्षणातील जॉन ड्यूई यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन कार्यपद्धती :-

प्रस्तुत लेखासाठी वर्णनात्मक आणि तात्त्विक स्वरूपाच्या अभ्यासपद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. उपलब्ध शैक्षणिक साहित्य, जॉन ड्यूई यांच्या विचारांशी संबंधित माहिती आणि प्रस्तुत अभ्याससामग्रीचा अभ्यास करण्यात आला. माहितीचे विश्लेषण करून ड्यूई यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानातील प्रमुख संकल्पना स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत.

जॉन ड्यूई यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :-

ड्यूई यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा आधार व्यवहारवाद आणि अनुभव आहे. त्यांच्या मते शिक्षण ही व्यक्तीच्या जन्मापासून सुरू होणारी आणि आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षणाला मानसिक तसेच सामाजिक अशा दोन बाजू आहेत. शिक्षणाद्वारे व्यक्ती आपल्या वातावरणाशी जुळवून घेते आणि त्यामध्ये प्रभावीपणे कार्य करण्याची क्षमता विकसित करते.

१ शिक्षण आणि जीवन :-

ड्यूई यांच्या मते शिक्षण हे भविष्यातील जीवनाची केवळ तयारी नाही; शिक्षण ही स्वतः जीवनाची प्रक्रिया आहे. बालक वर्तमानात जगते. त्यामुळे शिक्षण बालकाच्या वर्तमान जीवनातील अनुभवांशी जोडलेले असावे. शाळा ही घराचा विस्तार आणि सामाजिक जीवनाचा एक भाग असावी.

२ शिक्षण म्हणजे अनुभव :-

अनुभव हा ड्यूई यांच्या शिक्षणतत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या मते शिक्षण हे अनुभवातून, अनुभवासाठी आणि अनुभवाद्वारे घडते. नवीन अनुभव जुन्या अनुभवांशी जोडला जातो आणि त्यातून व्यक्तीच्या ज्ञानाची पुनर्रचना होते.

म्हणूनच विद्यार्थ्यांना केवळ पाठ्यपुस्तकातील माहिती देण्याऐवजी प्रत्यक्ष अनुभव, निरीक्षण, प्रयोग, कृती आणि समस्या सोडविण्याच्या संधी देणे आवश्यक आहे.

३ शिक्षण आणि सामाजिक कार्यक्षमता :-

ड्यूई यांच्या मते मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. शिक्षणाद्वारे व्यक्ती सामाजिक संबंध समजून घेते, सामाजिक मूल्ये विकसित करते आणि समाजामध्ये प्रभावीपणे कार्य करण्याची क्षमता प्राप्त करते. शाळा ही सामाजिक संस्था असल्यामुळे शाळेच्या वातावरणात सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब दिसले पाहिजे.

विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण :-

पारंपरिक शिक्षणपद्धतीमध्ये विषय आणि अभ्यासक्रमाला अधिक महत्त्व दिले जाते. ड्यूई यांनी या दृष्टिकोनातील विद्यार्थ्याच्या निष्क्रियतेवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या मते विद्यार्थ्याला शिक्षण प्रक्रियेतील सक्रिय घटक मानले पाहिजे.

विद्यार्थ्यांचे पूर्वानुभव, आवडी, गरजा आणि प्रेरणा लक्षात घेऊन नवीन ज्ञानाशी त्यांचा संबंध जोडला पाहिजे. अशा प्रकारे शिक्षण विद्यार्थ्यांसाठी अर्थपूर्ण आणि अनुभवाधारित बनते.

शिक्षकाची भूमिका :-

ड्यूई यांनी शिक्षकाच्या पारंपरिक भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन केले. शिक्षक हा केवळ ज्ञानाचा स्रोत नसून मार्गदर्शक, सुलभक आणि सहकारी असावा.

शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या पूर्वानुभवांचा, आवडींचा आणि गरजांचा विचार करून योग्य शैक्षणिक वातावरण निर्माण करावे. विद्यार्थ्यांना स्वतः विचार करण्याची, प्रश्न विचारण्याची, चर्चा करण्याची आणि समस्या सोडविण्याची संधी देणे ही शिक्षकाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

ड्यूई यांचा अभ्यासक्रमविषयक दृष्टिकोन :-

ड्यूई यांच्या मते अभ्यासक्रम म्हणजे केवळ विषयांची यादी किंवा अभ्यासाची योजना नाही. अभ्यासक्रमामध्ये विद्यार्थ्यांच्या विविध कृती, अनुभव, समस्या आणि सामाजिक परिस्थितीशी संबंधित उपक्रमांचा समावेश असावा.

अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणा, आवड आणि अनुभवांशी जोडलेला असावा. विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, व्यावसायिक शिक्षण आणि हस्तकला यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश करून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला संधी दिली पाहिजे.

कृतीद्वारे शिक्षण :-

ड्यूई यांच्या मते ज्ञान हे केवळ शब्दांच्या माध्यमातून मिळत नाही. प्रत्यक्ष कृती आणि अनुभवातून ज्ञान अधिक अर्थपूर्ण बनते. विद्यार्थ्यांनी विविध कृतींमध्ये सहभागी होऊन त्यातून विचार, निरीक्षण आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करावी.

सुतारकाम, स्वयंपाक, विणकाम, कताई आणि चामड्याचे काम यांसारख्या कृतींचा शैक्षणिक उपयोग करण्याची कल्पना त्यांच्या विचारांमध्ये आढळते.

प्रकल्प पद्धती :-

ड्यूई यांनी प्रकल्प आणि समस्या पद्धतीला महत्त्व दिले. प्रकल्प पद्धतीमध्ये विद्यार्थी वास्तविक जीवनातील समस्या किंवा परिस्थितीवर काम करतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वप्रयत्न, सहकार्य, जबाबदारी आणि सामाजिक सहभागाची भावना विकसित होण्यास मदत होते.

ड्यूई यांच्या समस्या किंवा प्रकल्प पद्धतीमध्ये पुढील प्रमुख टप्पे दिसून येतात:

१. विद्यार्थ्याला वास्तविक परिस्थितीचा अनुभव मिळणे.
२. त्या परिस्थितीतून वास्तविक समस्या निर्माण होणे.
३. समस्येशी संबंधित माहिती मिळवणे व निरीक्षण करणे.
४. संभाव्य उपाय सुचविणे.
५. सुचविलेल्या उपायांची प्रत्यक्ष कृतीद्वारे तपासणी करणे.

ही पद्धत विद्यार्थ्याला सक्रियपणे विचार करण्यास आणि ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध जोडण्यास मदत करते.

शिक्षण आणि लोकशाही :-

ड्यूई यांच्या शैक्षणिक विचारांमध्ये लोकशाहीला विशेष महत्त्व आहे. त्यांच्या मते शाळा आणि नागरी समाज हे लोकशाहीच्या विकासासाठी महत्त्वाचे घटक आहेत. शिक्षणाद्वारे नागरिकांमध्ये सामाजिक जाणीव, संवाद, जबाबदारी आणि सहकार्याची भावना विकसित झाली पाहिजे.

शाळा ही सामाजिक संस्था असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना लोकशाही पद्धतीने विचार करण्याची आणि समूहामध्ये कार्य करण्याची संधी मिळाली पाहिजे.

शिस्तीविषयी ड्यूई यांचे विचार :-

ड्यूई यांच्या मते शिस्त म्हणजे वर्गामध्ये पूर्ण शांतता निर्माण करणे नव्हे. विद्यार्थ्यांना कृती आणि चर्चेचे योग्य स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. शिस्त ही बाह्य दबावातून निर्माण होण्याऐवजी विद्यार्थ्यांच्या स्वनियंत्रणातून विकसित व्हावी.

त्यांच्या मते आत्मशिस्त आणि समूहशिस्त ही सामाजिक वातावरणातील नैसर्गिक कृती आणि सहभागातून विकसित होऊ शकते.

मूल्यशिक्षण :-

ड्यूई यांच्या मते मूल्ये ही स्थिर आणि अपरिवर्तनीय नसून जीवनातील परिस्थिती आणि अनुभवांशी संबंधित असतात. विद्यार्थ्यांना मूल्ये केवळ उपदेशाद्वारे शिकविण्याऐवजी कृती आणि अनुभवातून मूल्यनिर्मितीची संधी दिली पाहिजे.

शिक्षणाद्वारे शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक आणि सौंदर्यात्मक कृतींच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या मूल्यविकासाला चालना दिली जाऊ शकते.

आधुनिक शिक्षणातील जॉन ड्यूई यांचे योगदान :-

ड्यूई यांच्या विचारांचा आधुनिक शिक्षणपद्धतीच्या विकासावर मोठा प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या विचारांमधून पुढील शैक्षणिक प्रवाहांना महत्त्व प्राप्त झाले:

- विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण
- अनुभवाधारित शिक्षण
- कृतीद्वारे शिक्षण
- प्रकल्प पद्धती
- समस्या सोडविण्याची पद्धत
- सहकार्यात्मक शिक्षण
- सामाजिक सहभाग
- लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण
- शिक्षकाची मार्गदर्शक म्हणून भूमिका
- शाळा आणि समाज यांचा संबंध

ड्यूई यांनी विद्यार्थ्याला बाह्य माहिती स्वीकारणारा निष्क्रिय घटक न मानता सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण अनुभवांमध्ये सहभागी होणारा सक्रिय घटक मानले.

निष्कर्ष :-

जॉन ड्यूई यांच्या शैक्षणिक विचारांनी शिक्षणाकडे पाहण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला. त्यांनी शिक्षणाचा संबंध जीवन, अनुभव, कृती आणि समाजाशी जोडला. विद्यार्थ्याला शिक्षण प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी त्याच्या सक्रिय सहभागाला महत्त्व दिले.

ड्यूई यांच्या मते शिक्षण हे जीवनापासून वेगळे नसून जीवनाचाच एक भाग आहे. अनुभव, कृती, समस्या सोडविणे आणि सामाजिक सहभाग यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी प्रभावीपणे शिकतो. शिक्षकाने विद्यार्थ्याला तयार ज्ञान देण्याऐवजी त्याला स्वतः शोध घेण्यासाठी आणि विचार करण्यासाठी मार्गदर्शन करावे.

आजच्या विद्यार्थी-केंद्रित, अनुभवाधारित आणि कृती-आधारित शिक्षणामध्ये ड्यूई यांच्या विचारांचे महत्त्व स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आधुनिक शिक्षणाच्या अभ्यासासाठी आजही उपयुक्त ठरते.

शैक्षणिक परिणाम :-

ड्यूई यांच्या विचारांवरून पुढील शैक्षणिक परिणाम स्पष्ट होतात:

१. विद्यार्थ्यांच्या पूर्वानुभवांचा अध्यापनात उपयोग करावा.
२. शिक्षण वास्तविक जीवनाशी जोडलेले असावे.
३. विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कृती आणि प्रयोगांच्या संधी द्याव्यात.
४. शिक्षकाने मार्गदर्शक आणि सुलभकाची भूमिका स्वीकारावी.
५. प्रकल्प आणि समस्या-आधारित उपक्रमांचा वापर करावा.
६. विद्यार्थ्यांच्या आवडी आणि प्रेरणेला महत्त्व द्यावे.
७. शाळेमध्ये लोकशाही वातावरण निर्माण करावे.
८. स्वशिस्त आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्यासाठी समूहकार्याला प्रोत्साहन द्यावे.

संदर्भसूची

१. Dewey, J. (१९०२). *The Child and the Curriculum*. Chicago: University of Chicago Press.
२. Dewey, J. (१९१०). *How We Think*. Boston: D. C. Heath & Co.
३. Dewey, J. (१९१६). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: Macmillan.
४. Dewey, J. (१९२०). *Reconstruction in Philosophy*. New York: Henry Holt and Company.
५. Dewey, J. (१९२५). *Experience and Nature*. Chicago: Open Court Publishing.
६. Dewey, J. (१९३८). *Experience and Education*. New York: Macmillan.
७. UNESCO. (१९९८). *World Conference on Higher Education: Higher Education in the Twenty-First Century: Vision and Action*. Paris: UNESCO.
८. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Dewey
९. https://www.britannica.com/biography/John-Dewey